

ԱՅԼԵՆԻՍՏԻԿ

ԱՍԻԱ ԵՒ ՐՈՊԱՅԻ ԴԵՄ

Ասիոյ ու Եւրոպայի միջև ապագային հաստատուելիք առնչութիւնները քաղաքական ամենակարեւոր խնդիրը պիտի կազմեն յաջորդ երեսնամեակին: Վերջին համազգային պատերազմի նախօրեակին մարդկութիւնը կը շահագրգռուէր Գերման Պետութեան ծաւալումի եւ Թուրքիոյ սուլտանութեան բաժանման հարցերով. ասոնք այլեւս այնքան չեն գրադցներ մեր միտքը, որքան Ասիոյ ու թ հարիւր միլիոն բնակչութեան ուժգին ազդեցութեան յառաջխաղացումը. իրականացող կը մտածեն թէ Եւրոպայ անարդար միջոցներով գրաւած է իրենցմէ առաջնութեան դիրքը արեւուն ներքեւ: Հետեւաբար մեծ կարեւորութիւն ունի, ինչպէս կը գրէ Contemporary Review, յստակ եւ պայծառ տեսութիւն մ'ունենալ այս հարցին շուրջ:

Ասիոյ բունած այդ առնչագիտաւ դիրքը Եւրոպայի հանդէպ արդիւնք չէ միայն իր երկար քունէ մը արթնցած ըլլալուն, ինչպէս սովորաբար կը կարծուի, ե ոչ ալ եւրոպական զարգացման հետ իր ունեցած շօշափման. անիկա հոգեբանական աւելի խոր ու վճռական պատճառներ ունի, որոնց ծանօթանալու համար անհրաժեշտ է ելլել իր պատմական կեանքի նախորդ շրջանին՝ ժիւ. դարու վերջերք:

Այդ դարուն Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը տակաւին չէր սկզբնաւորած ճարտարուեստի եւ գիտութեան այդ հնարքներն եւ զարգացումը, չոր աշխարհն պիտի յեղափոխէին. թէն քաղաքականապէս զօրաւոր եւ տնտեսապէս հարուստ վիճակի մը հասած էր, որու չէր ժամանած հոռովայնեցիներու ատեն, այնու հանդերձ կեանքի արտաքին երեւոյթները փոխակերպութիւններ չէին կրած եւ կարողու Բ. Բ. տեն ապրող քաղաքացիին Ուլիդիոսի դարուն ապրող քաղաքացիին աւելի հանգստաւ:

տութիւն չէր վայելէր եւ զօսնչու միջոցներ: Ընդհակառակն Ասիոյ համար այս դարաշրջանը իմացական եւ քաղաքական զարգացման բարձրութիւն ցոյց կու տայ: 1600ի վերջերք Զինաստան կ'ունենայ խաղաղ ու բարգաւաճ թագաւորութեան երկար ժամանակաշրջան մը Գինկ կայսերական տան տիրապետութեան ատեն. Գանկսի՝ աշխարհակալ կայսրը, կարելի է նկատել երկրորդ ամենամեծ թագաւորը, Զինաստանի գոյութեան բոլոր երկար շրջանին: Ինք կը տիրէ Թուրքստանի. կ'ընկնէ թիպետը ու գաւկիսն եւ Թոսան հետ Զինական կայսրութիւնը կը հասցնէ հոգային ամենամեծ տարածութեան: Կը քաշալերէ միանգամայն գիտական եւ մշակութային զարգացումը, պաշտպան կ'ըլլայ միսիոնարութիւնը, յորինել կու տայ կայսերական եռաւորը ու մեծ Համայնագիտարանը՝ 16,000 հատորներու մէջ ամփոփուած, մղում կու տայ ջրանցքներու եւ ճամբաներու շինութեան գործին:

Հնդկաստանի մէջ կը թագաւորէ Կրաւն Մոկոններու վերջինը՝ Աւրանկէպ, որ թէն Արգարի պէս՝ կենդանի դեռ իր յիշատակով չկրցաւ ժողովրդական ըլլալ, բայց իր առնուն ալ տարածուած է: Հնդկաստանի թագաւորական այս փառաշուք տան իշխողներու միջոց, երկիրը՝ դարաւոր անիշխանութենէ եւ արեան հոսուածներէ վերջ, կը բարգաւաճի ու բարօրութեան կրնայ հասնիլ:

Պարսկաստանի մէջ Շահ Աբաս Մեծ, իրանի Լուզուկի ժիւր նոր մեծած՝ տեղը զահ կը բարձրանայ Նատիր Շահ, պարսից Նարուշինը. իր ժամանակ փրկելի թուէին նման Շահներու կայսրութիւնը վերստին կ'առաջնորդուի Սաաֆեանց փառքի եւ զօրութեան շրջանին: Հուսկ թուրքիան ալ, որու յառաջխաղացումները

թէպէտ խափանուեցան Վիեննայի դռներուն առջև 1683ին, սակայն զօրաւոր ու կարող զիւրք մը կ'ունենայ միշտ:

Ահա այսպէս Ասիոյ չորս պետութիւնները շատ ծաղկեալ վիճակ մ'ունէին. ասիական քաղաքակրթութիւնը եթէ ուրիշ ժամանակի մը մէջ աւելի ազդեցիկ եղաւ, այս դարուս սակայն փառահեղ ջրջան մը բոլորեց: Երկու դարեր սահեցան, անցան այդ ատենէն ի վեր ու այս ժամաւ նաևը անբաւական է ասիական ժողովուրդի գիտակցութենէն եղծանելու այն շրջոյ ու լուսաւոր անցնալին յիշատակները, այնքան խորապէս ազդեր են անոնք իրենց հոգւոյն վրայ:

Գրեթէ այս ժամանակները կը սկսին Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ հաստատուիլ առնչութիւններն և սերտ կապերը: Թէև «East India Company»-ն վաճառականութիւն սկսաւ ընել 1612ին, սակայն Մադրասի գաղութին հիմնարկութիւնն եղաւ 1640ին, Կալկաթայինը 1690ին. 1693-ին է որ Անգլիացիք տիրեցին Գանգոնի, իսկ Ռուսիոյ և Ձինաստանի մէջ կնքուած առաջին պայմանադրութիւնը 1689ին է: Նոյն ատեն Ասիա թէպէտ նուազ զարգացած էր Եւրոպայէն, բայց քիչ շատ երկուցադարակրթութիւններն ալ այլազան իւրարմէ, նմանաբայլ և զուգահաւասար կը յառաջադիմէին: Եթէ ասիական քաղաքակրթութեան արտաքին շրջոյթեանց փայլին տակ արեան ճապաղիքներ կային, Եւրոպա ալ ակնատես եղած էր Ս. Ռարթոլմէոսի գիշերներուն, հրեաներու կոտորածին, Հոմերի և Մակտեպուրիկի աւաբառութեանց նմ:

Ինչ պատահեցաւ անկից վերջի — Ասիոյ նկատմամբ անբնական և տարականոն ոչ մէկ բան. նա սկսաւ զանդադրաբայլ յառաջել: Ձինաստան Մանչիուի կայսերական տան իշխողներու մականին տակ յաջող դարաշրջան մ'ունեցաւ: Հնդկաստան պատակտուններու կեանք մ'անցուց. Պարսկաստան և Թուրքիա դէպ ի անկում խռնարեցան:

Իսկ Եւրոպայի մէջ ընկերային և ճար-

տարուեստային վերանորոգում մը ըլլաւ. փոյթ և արմատական յեղափոխութիւն մ'առաջ բերաւ և ամենուրեք ռամկավարական ու ազատական գաղափարներու ծաւալման պատճառ եղաւ: Այսպէս այդ երկու միծ հողամասերու հաւասարակշռութիւնը խորտակուեցաւ զործնականապէս՝ շատ կարեւոր հետեւանքներու ծնունդ տալով յաջորդաբար:

Եւրոպայի մէջ բանապաշտ գիտութեանց յաղթանակը՝ արդիւնք նիւթապաշտութեան և դարուն վաճառաւոր ձկտումներուն, աղիտաբեր եղաւ իր քաղաքակրթութեան հիմնական և գաղափարապաշտ ըսակզունքներուն. եւրոպացիին տեսլականը քիչ ժամանակուան մէջ փոխուեցաւ, առաջ որ միանձին մէջ ամփոփուած էր՝ անցաւ ասպետին, ապետին ալ վաճառական մարդուն: Ասոր յաջորդեց տնտեսական տիրապետութիւնը, որ Եւրոպայի համար բացարձակ զգահմէջ դարձուց Ուլկէանէն անդին և Ասիոյ երկիրներուն մէջ իր ծաւալումը:

Այդ Եւրոպայի և Ասիոյ միջև տառջին սերտ հաղորդակցութիւնները տեղի ունեցան ճիշտ այս ժամանակամիջոցին՝ յորում Եւրոպա շատ ժառանգորդիմաճ էր. անա սա եղաւ երկու հողամասերուն միութիւնը բնականորէ: Ասոր յաջորդեց այդ երկու քաղաքակրթութեանց ընդհարումը ու անոնց հիմնական տարբերութեանց յայտնութիւնը լնդհանուր կերպով մը կարելի է ըսել թէ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ծաւալուն և ճանաչական է, իսկ ասիականը ներքնազոյ և որականակն:

Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը բազմութեան, զանգումին կ'ուղղուի, հետեւաբար պէտք է ընդհանուրին մտայնութեան և հասկացողութեան մակարդակին հաւասարի, ինչ որ կը փնտէր բարձր ու վեհ հասանք յատկութիւններուն: Մինչ Ասիոյ մէջ, ժողովուրդը, բազմութիւնը նկատուողութեան չ'առնուիր, թոյլ կը տրուի որ կեանքի հոսանքն իր բնական ընթացքն էնէ, մարդու մը մահուան այնքան կարեւորութիւն կը տրուի, որքան ծառի մը

փճացումին, անհատը ոչինչ է, դասակարգը, ցեղը, աւանդութիւնն է ամէն ինչ: Այս քմբռնումը կրնայ բացատրել ինչ ինչ սովորութեանց ալ շարունակութիւնը (օր. այրի կիներու ինքնագոհումը իրենց ամուսիններու դիակներուն խարոյկին վրայ), որ իրաւամբ եւրոպացիներու զայրոյթը կը գրգռեն: Չին պատմագիրներու անտարբերութիւնը՝ որով կը յիշատակեն միլիոնաւոր անհատներու սպանութիւնը քաղաքական պատերազմներու միջոց, իրապէս ահագոյնիկ է: Այս երկու պարագաներուն ալ կարեւորութիւն կը տրուի միմիայն վերացական գաղափարին՝ անտեսելով մարդկային կեանքին իրական գոյութիւնը:

Այս էր մաքս ասիական քաղաքակրթութեանց իմաստը կողմը. բայց ճիշդ այս կը բացատրէ նաեւ իրենց հոգեկան զօրութիւնը: Ասիական քաղաքակրթութիւնը կ'ուղղուէր կրթեալ անձերու սակաւաթիւ ընտրեալ խումրի մը միայն, որովհետեւ իրենց ամենազարգացեալ շրջաններուն և իմացական զլխաւոր կեդրոն՝ Սամղանտի մէջ ալ, հարիւրին 97-ը անգրակարգաց էր: Որով զբական անձինք ցոյց տուին մշակոյթ մը անեցուն՝ վարկով, խորութեամբ, գեղեցկութեամբ իրենց գիտութիւնը այնքան խորաթափանց էր որ մակերեսային և անապարող էւրոպան չորս դարերու ուղղակի հաղորդակցութենէն վերջ միայն կրցաւ ճանչնալ անոնց հոգեկան բարձր յղացումները: Ասիոյ ընդհանուր պայմանները, ընդարձակութիւնը, լոռութիւնը, անոր կեանքի անհունօրէն չափակեցեալ կշռոյթը կարելիութիւն տուին անոր իմաստուններուն իրենց մենութեան և անդորրութեան մէջ իմացական շէնքեր կառուցանել միջոցէն և ժամանակէն անդին: Իրիկ վէտայի, Ուրանիշիտի գլուխ-գործոցները, Լաւոյ Չեւի իմաստասիրական ուսուցումները, այն բոլորը զոր պուտտայականութիւնը արտադրեց, երկնքի, երկրի և Կոնփուկիտի մարդուն միջեւ գոյացած հրաշալի հաւասարակշռութիւնը մարդկութեան իմացական ամենաբարձր արտադրութիւններէն են: Այս ամէնը բաւական

նշագի ցոյց կու տան թէ ինչպէս Ասիոյ բարոյական կեանքը բարբառեց, փոխն ի փոխ անկումի և վերածնունդի իր բարեւ շրջական ընթացքին հետեւեցաւ՝ անծանօթ մնալով էւրոպայի և անկէ ամենեւին չխանգարուելով:

Էւրոպացին այս շէնքող կեանքին հետ շփման մէջ մտաւ Ժ՛. և ԺԽ. դարերուն. սակայն ինք բոլորովին տարուած էր իր գաղթարարութեան վաճառականական տեսակէտէն, որով չփորձեց ասիական մշակոյթին իսկութեան քննութիւն կատարել: Ահաբեկած ժողովուրդեան մեծ զանգուածին ամենախեղճ կացութիւնէն, կարծեց թէ այդ ժողովուրդները բարբարոս էին: Իսկ միւս կողմէ Ասիացիներու կրթեալ ընտրանին տեսելով որ Արեւմտեանները այնքան կարեւորութիւն կ'ընծայեն ռամկին, անտեսելով իրենց մշակոյթին վեհագոյն մասերը, նորեկները բարբարոսներ համարեցան:

Էւրոպական ազդեցութիւնը Ասիոյ վրայ անով կանգ չառաւ, մանաւանդ թէ զօրացաւ և ծաւալեցաւ. և հիմայ հաղորդակցութեան միջոցներու զարգացումով կարելի չէ, ո՛չ կասեցնել և ոչ տապալել: Կը մնայ միայն փորձել ձուլելու ինչ որ կարելի է ազատել ասիական քաղաքակրթութեան շքեղ արտադրութիւններէն՝ հոն ներածուած եւրոպական զարգացման հետ, Ասիոյ համար նոր ինքնայատուկ քաղաքակրթութեան մը ծնունդ տալու համար: Contemporary Review կը հաւատայ հաստատապէս, թէ ո՛չ միայն Ասիա, այլ բոլոր վանդակ աշխարհն աւելի երջանիկ կ'ըլլար եթէ ասիական ժողովուրդներուն կարելի եղած ըլլար անդորր և կանոնաւոր կերպով զարգանալ միշտ իրենց ընդհանուրութեամբ, առանց եւրոպական միջամտութեան, ինչպէս հազարաւոր տարիներ ըրին, երբ երկու քաղաքակրթութիւններն ալ զուգահեռասար կը յառաջադիմէին առանց իրարու վրայ իշխել ջանալու, հետեւաբար առանց արուեստական ճնշումներու զարգացումի յառաջխաղացման վրայ:

Երբ վերջնաւն ասիական արդի յեղա-

փոփոխութիւնները, որ առաջ եկան մեր արդի կեանքին համակերպուելու ջանքէն, եւրոպացիքս պիտի տեսնենք որ ասիական այդ հսկայ զանգուածը երկաթապատ առաջ պիտի նետուի պահանջելու իր արդար տեղը աշխարհիս տիրապետութեան և կեանքին մէջ։ Այս պատճառաւ մարդկութեան ապագայ բարօրութեան համար ահա հրաժեշտ է որ այս երկու հողամասն, ըսին միջև երկու դար առաջ խորտակուած հաւասարակշռութիւնը վերստին հաստատուի։ Եւ որովհետեւ այն թուաբերը, որ թոյլ կու տային երկու քաղաքակրթութեանց իրարու կողքին հաշտ կերպով յառաջդիմել, այլեւ ընդմիջտ առապաւած են, միակ հիմով՝ որու վրայ կարելի է կանգնել նորածագ հաւասարակշռութիւնը, այս է՝ աւելի կատարեալ ձուլում առաջ բերել երկու քաղաքակրթութեանց մէջ։

Շատ պարզ և պայծառ է Եւրոպայի բռնիքը ընթացքը սոյն հարցին մէջ. յօժարափոյթ ճանչնալ Ասիոյ հոգեկան-իմացական հարստութիւնները, ոչ թէ իբր թանգարանի նիւթ, այլ իբր կենսունակ ոյժեր և ընծայել անոնց այն արժէքն և կարեւորութիւնը որ կը պահանջուի։ Որովհետեւ անոնց մարդկային մտքի զօրութիւնը կը ցուցնեն ու ժողովուրդներու բանաւոր և բարոյական կեանքին վրայ իրենց կատարած ազդեցութեամբ կրնան յեղաշրջութիւն առաջ բերել։ Չանոնք միայն ցեղի մը համար թողուած ժառանգութիւն պէտք չէ համարել, այլ ընդհանուր մարդկութեան ստացուածքը. անոնց մէջ ժողովուրդէն աւելի մարդն է նկատի առնուած և անոր հոգեկան բարձրացումին ազդուած են։

Այսուհետեւ Արեւմուտք պիտի սորվի նայել պատմութեան ոչ միայն լուկ իր քաղաքակրթութեան այլ համաշխարհային տեսակէտով, այնպէս որ ընդգրկէ իր մէջ այն բոլոր քաղաքակրթութիւնները որ իրարու վրայ կ'ազդեն։ Այս նկատումով Ասիա, որ իր երիտասարդ սերունդը մեր Համալսարանները կ'ուղարկէ Արեւմուտքի կեանքն և մշակոյթը ուսումնասիրելու,

մեզմէ աւելի զարգացում ցոյց կու տայ, և որովհետեւ կերպով մը գիտնալը կարեւնալ է, նա մեր վրայ առաւելութիւն աւնենալու կէտին ալ պիտի յանգի. ասիկա պէտք է հարկադրել մեզ չչեղորանալու և բոլորովին անտարբեր չմնալու Ասիոյ իմացական և քաղաքական կեանքին, և միւս կողմէ մերձենալու անոր առանց միւս կողմանի պահանջներով։ Մի միայն փոխադարձ լայնամիտ իմացողութիւն մը կարելի պիտի ընէ երկու քաղաքակրթութեանց խաղաղ ու հանգիստ ապրիլ արդէն իսկ չափազանց փոքրկացած աշխարհի մը մէջ։

«ԱԶԴԱՐԱՐ» ՕՐԱԳՐԻՆ

Յիշեալ թերթն առիթ առնելով իւր հիւրընկալած ծանօթ յողուածները, երեք խմբագրականներով (թ. 674, 675, 678) փութաց զսահր մը տալ Միւլթարեանց, զսահր՝ որոց մէկ մասն ալ ինձ ուղղուած էր. և որ պարոք կը գնէ վրաս համար տալու դասատուի և ցուցնելու՝ արդեօք լաւ հասկացած եմ զինքը։

1. Եղած վէճն որակեց նախ ճետակ մը կոխ Միւլթարեան զոյգ միաբանութեանց մէջ։ Թէպէտ իմ մասնակցութիւնս զուտ բանասիրական մասին մէջ էր, և զուրկ «կոռի» հանգամանքէն, և թէպէտ պաշտօն չունիմ և ոչ հոս յանուն Միաբանութեան խօսելու, սակայն և այնպէս կը խորհիմ՝ որ եթէ Ազդարար տեղեակ լինէր Ս. Ղազարու ցարդ հետեւած ուղղութեան, պիտի զգար՝ թէ որքան անտեղի գործ մը կ'ընէր՝ անհատական ատրագրողացա զբոսածները Միաբանութեանց վերադրելով։

Բայց որ աւելի զարմանալին է, մինչդեռ առաջին խմբագրականով ջատագովեց յիշեալ յողուածները, և անոնց օգուտներէն մինչև նախկեց զայն՝ որ հանրութիւնը տեսնէ, և դատաւորի կամ աւելի հրեղ՝ բժիշկի դեր կատարէ, երկրորդին մէջ բոլորովին հակառակ լեզու մը գործածեց և քառա-